

VIII DEO

RAZVOJ TRŽIŠTA U JUGOSLAVIJI

1. TRŽIŠTE - sistem i politika cena

Uticaj države na organizovanje i funkcionisanje tržišta ostvaruje se odgovarajućim merama i instrumentima kao što su:

- politika cena,
- poreska politika,
- kreditno-monetarna politika,
- politika uvoza i izvoza itd.

Polazeći od suštinskih promena u ovoj oblasti, kao i izmene u privrednom sistemu koje su imale odraza na stanje i odnose na tržištu, pa i na sistem i politiku cena, u našoj zemlji u periodu posle drugog svetskog rata mogu se izdvojiti četiri perioda i to:

- administrativni period,
- period samoupravnog razvoja,
- period "dogovorne ekonomije",
- period tržišnog privređivanja.

Svaki period ima svoje specifičnosti koje su, pre svega, odraz postojećih društvenih i ekonomskih uslova i utvrđenih ciljeva razvoja tog razdoblja.

2. ADMINISTRATIVNI PERIOD UPRAVLJANJA

Period administrativnog ili centralističkog upravljanja privredom započinje odmah po završetku drugog svetskog rata i traje sve do 1952. godine. Njega karakteriše državna svojina, centralističko odnosno dirigovano planiranje i puna centralizacija akumulacije u rukama države. Samostalnosti organizacija takoreći nije ni bilo, pa se njihova osnovna uloga svodila isključivo na sprovođenje odluka i direktiva nadležnih državnih organa.

Odnosi na tržištu su pod neposrednom državnom kontrolom. O funkcionisanju tržišta i tržišnog mehanizma nije bilo ni govora. "Imali smo razvijeniju distribuciju nego trgovinu. Prodavnice su bile više distribicioni magacini. Plan je bio mnog značajnija kategorija nego tržište, proizvodnja i njena realizacija planirala se iz centra. Samostalne ponude gotovo nema. Potrošnja je racionalna. Izvodi se obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda. Država određuje visinu dohotka, a time i kupovnu snagu. Postoji opšti centralizovani budžet. Izvoz i uvoz državni su monopol.

U takvim okolnostima funkcionisao je sistem i politika cena. Upravo, ova oblast privrednog sistema je bila najčešće kontrolisana i usmeravana.

Prema specifičnostima politke cena i načina zahvatanja akumulacije, u razdoblju administrativnog upravljanja privrednom izdvajaju se dva perioda i to: period obnove i period prvog petogodišnjeg plana.

Velike materijalne štete i pretrpljeni gubici tokom drugog svetskog rata zahtevali su izvestan period obnove. Skromni i oskudni materijalni potencijali tokom rata su još više smanjeni. Robni fondovi su svedeni na minimum, pa se snabdevanje odvijalo otežano uz oskudicu skoro svih vrsta robe. Sve je to zahtevalo aktiviranje i punu mobilizaciju svih raspoloživih materijalnih i ljudskih potencijala radi bržeg otklanjanja posledica rata i stvaranje uslova za izgradnju i uspostavljanje novih socijalističkih samoupravnih društveno - ekonomskih odnosa. Ostvarenje ovih ciljeva mogla je, samo uz svestranu i jaku intervenciju, države u svim oblastima privrednog i društvenog života.

Period obnove, po suštini i karakteru, nema izrazito plansko obeležje kao što je slučaj sa narednim petogodišnjim planskim periodom. U njemu su u izvesnoj meri zadržani stari kriterijumi poslovanja, kao što je slučaj sa kriterijumima rentabiliteta svake privredne organizacije. Iako ovaj kriterijum nije bio u skladu sa utvrđenim opredeljenjima društveno - ekonomskog razvoja, država ga je ipak, tolerantno s obzirom na stanje u izgradnji i jačanju društvenog sektora privrede, nerazvijenog sistema planiranja, te objektivne potrebe za prilagođavanje novonastalim uslovima privređivanja.

Cene u periodu obnove obrazovane su po propisima nadležnih državnih organa. Ti propisi bili su veoma strogi i predviđali su oštre kazne za privredne subjekte koji se nisu pridržavali utvrđenih pravila. Kontrolu nad sprovođenjem propisa vršili su nadležni organi ministarstva trgovine i snabdevanja.

Jedna od bitnih karakteristika sistema cena u ovom, kao uostalom i u čitavom administrativnom periodu, ogleda se u postojanju veoma izraženih dispariteta cena, u prvom redu, između cena društvenog i privatnog sektora, a u okviru društvenog sektora između cena sredstava za proizvodnju i robe široke potrošnje. Naime, ovakvim sistemom i politikom cena težilo se ostvarenju dodatne akumulacije u društvenom sektoru za ubrzan razvoj privrede, odnosno industrijalizaciju zemlje.

Kao osnova za obrazovanje cena industrijskih i zanatskih proizvoda posle oslobođenja služili su nivoi cena tih proizvoda iz avgusta 1939. godine, uz maksimalno uvećanje do 30%. Cene poljoprivrednih proizvoda određene su u fiksnom iznosu.

U periodu obnove bilo je više sistema cena. Odmah nakon oslobođenja uveden je sistem normiranih cena. Za proizvode od posebnog značaja cene su se obrazovale na osnovu individualnih kalkulacija, tj. na osnovu troškova proizvodnje za svaki proizvod posebno. Ovakav postupak obrazovanja cena primenjivan je za mnoge tehničke proizvode, prehrambene, tekstilne proizvode, građevinski materijal, rudarske i šumarske proizvode, proizvode od kože i gume, hemijske proizvode itd. Sve te cene odobravali su nadležni državni organi.

Sistem normiranih cena u osnovi je polazio od toga da privredne organizacije posluju u različitim uslovima pa time imaju i nejednake troškove proizvodnje, a da bi rentabilno poslovale nužno je da imaju različite cene svojih proizvoda. Time je u stvari, u praksi uvažena "rentabilnost po svaku cenu".

Ova
treba t
akumul
bilnosti

Pos
kalkula
da kva
obnut
"Mesto
venu p
divanja
porastu
s obzir
su se
izradu
sve do
naročito
cena i

Pore
sistema
privred
Slobod
proizvo
proizvo
cena. N
obrazuj
kontrol
cena.

Uzev
cena u
meri d
time i p
uslovim
i funke

Drug
realizac
1951. g

Rezu
razvoja
petogod
socijalis
nomskih
sistemom

Osnov
zadataka
proizvo

Ovakav postupak obrazovanja cena Kidrić je oštro kritikovao ističući da ne treba težiti da sve privredne organizacije posluju pozitivno, a pogotovu da akumulaciju ostvaruju i trgovinske organizacije, s obzirom da se politika "rentabilnosti po svaku cenu" odnosila i na prometnu delatnost.

Posmatrano u celini sistem normiranih cena, zasnovan na bazi individualnih kalkulacija nije bio u funkciji efikasnog i racionalnog privređivanja. Dešavalo se da kvalitetniji proizvodi imaju niže troškove proizvodnje a time i nižu cenu, i obrnuto, proizvodi lošijeg kvaliteta da imaju veće troškove a time i veću cenu. "Mesto da dobra preduzeća vrše pritisak na slabije da postižu prosječnu društvenu produktivnost rada, počela su i sama da pokazuju znake slabog privređivanja. Racionalni proizvođački duh se nije razvijao, što se manifestovalo u porastu utroška živog i opredmećenog rada". Ovakvo stanje se moglo i očekivati s obzirom da je kod sistema normiranih cena osnovni kriterijum na osnovu koga su se formirale bilo individualno a ne društveno - potrebno radno vreme za izradu odgovarajućeg proizvoda. Sem toga, ovaj sistem cena koji je bio na snazi sve do 1947. godine stvarao je niz teškoća i trgovinskim organizacijama, naročito u vođenju odgovarajućih evidencija, kontrole primene propisa iz oblasti cena i dr.

Pored sistema normiranih cena, u ovom periodu egzistiralo je još nekoliko sistema cena. Tako su za određene proizvode, od manjeg značaja za narodnu privredu, cene slobodno obrazovale ili, pak, uz manji uticaj državnih organa. Slobodno obrazovanje cena važno je samo za manji broj industrijskih i zanatskih proizvoda, kao što su dečje igračke, razna obuća itd. Tu su još i određeni proizvodi za koje nije važio sistem normiranih cena, ali ni slobodno obrazovanje cena. Naime, postojalo je rešenje po kome su preduzeća mogla da slobodno obrazuju cene svojih proizvoda, s tim što su državni organi bili u mogućnosti da kontrolišu postupak i način obrazovanja. To je tzv. sistem relativno slobodnih cena.

Uzevši uopšte, način i postupak obrazovanja cena, te prisustvo više sistema cena u prvim posleratnim godinama (period obnove) ocenjuje se da su u znatnoj meri doprineli uspešnom izvršavanju utvrđenih ciljeva ekonomske politike, a time i privrednog razvoja u celini. Naravno, sve ovo treba shvatiti i ocenjivati u uslovima i okolnostima u kojima je čitav mehanizam obrazovanja cena postojao i funkcionisao.

Drugi deo razdoblja administrativnog upravljanja privredom poklapa se sa realizacijom prvog petogodišnjeg plana i obuhvata vremenski period od 1947. do 1951. godine.

Rezultati ostvareni u periodu obnove i dostignuti nivo privrenog i društvenog razvoja omogućili su prelazak na plansko privređivanje. Ciljevi predviđeni petogodišnjim planom bili su veoma složeni i odgovorni. Trebalo je nastaviti sa socijalističkom izgradnjom i daljim razvojem socijalističkih društveno - ekonomskih odnosa. Smatralo se da se sve ovo može ostvariti samo jednim sistemom totalnog odnosno sveobuhvatnog planiranja.

Osnovna karakteristika Totalnog planiranja sastoji se u tome što se planski zadatka precizira i naturalno, a to znači da proizvodna organizacija mora da proizvodi određene proizvode i u određenim količinama. Mogućnosti odstupanja

od planiranog asortimana su male, pa čitav sistem planiranja ima karakter takozvanog direktivnog planiranja.

S tim u vezi, sistem i politika cena u osnovi nisu polazili od delovanja zakona vrednosti i uvažavanja zakonitosti tržišta. Za većinu proizvoda sem onih koji nisu bili od posebnog značaja za narodnu privredu, i poljoprivredni proizvodi na seljačkoj pijaci cene su se obrazovale putem plana, kao planske cene.

U ovom periodu egzistiralo je nekoliko sistema cena. Otpočelo se sa sistemom jedinstvenih cena, koji je kasnije dograđivan i usavršavan, da bismo na završetku perioda imali sledeće sisteme cena:

- sistem nižih jedinstvenih cena,
- sistem viših jedinstvenih cena,
- sistem "klizavih" cena,
- sistem vezanih cena, i
- sistem slobodnih cena.

Sistem jedinstvenih cena u našoj privredi uveden je krajem 1946. godine s tim što je njegova primena otpočela početkom sledeće godine. Po njemu za najvažnije proizvode cene su određivane jedinstveno za celu zemlju, dok su za neke proizvode cene, takođe, bile jedinstvene ali na nivou republika. Naime, zbog prisutnih razlika u troškovima proizvodnje na pojedinim područjima republike su imale ovlašćenje da dodavanjem određenog iznosa propisanoj jedinstvenoj za celu zemlju, odrede višu cenu koja je važila samo za područje te republike.

Visinu jedinstvenih cena utvrđivali su nadležni organi, za svaki proizvod, odnosno grupu proizvoda. Kao elementi za izračunavanje cena korišćeni su prosečni troškovi proizvodnje kod preduzeća od saveznog i republičkog značaja, s tim što je čitav postupak utvrđivan odgovarajućim zakonskim propisima.

Struktura jedinstvene cene bila je sledeća:¹

1. Materijal za izradu sa dodatkom opštih troškova materijala.
2. Plate izrade sa doprinosima na plate.
3. Opšti troškovi izrade.

I Troškovi proizvodnje

4. Kalkulativni otpisi (amortizacija)

II Fabrička cena koštanja

5. Troškovi uprave

- troškovi uprave preduzeća
- zajednički troškovi uprave

6. Troškovi prodaje preduzeća

¹ Službeni list FNRJ, br. 94/46.

III Puna cena koštanja

7. Dobit

IV Cena proizvodnje

8. Porez na promet

V Prodajna cena proizvođača

9. Troškovi trgovine

VI Prodajna cena na veliko odnosno na malo

Samo struktura i elementi jedinstvene cene ukazuju da se pri formiranju cena primenjuje troškovni princip, po ugledu na Sovjetski Savez, a da se akumulacija ostvaruje preko poreza na promet i manjim delom iz dobiti preduzeća.

No, i pored izvesnih pozitivnih odlika ovog sistema cena (stabilnost, stvaranje uslova za uspostavljanje jedinstvenog tržišta i dr.) stalni privredni razvoj nametnuo je potrebu za njegovu dalju dogradnju i usavršavanje. Oživljavanjem proizvodnje i ukidanjem racionalnog snabdevanja stvoreni su uslovi da se jedan deo ostvarene proizvodnje može slobodnije prodavati. Uz to prodaja poljoprivrednih proizvoda na seljačkoj pijaci vršena je po cenama koje su se slobodno obrazovale i koje su uglavnom bile stalno u porastu. U takvim uslovima pristupa se dogradnji važećeg sistema i politike cena.

Pored važećeg sistema jedinstvenih cena, koji se primenjuje još od 1947. godine, za proizvode koji mogu slobodnije da se prodaju na tržištu, uvodi se sistem viših jedinstvenih cena, s tim što raniji sistem dobija naziv sistem nižih jedinstvenih cena.

Po višim jedinstvenim cenama ili komercijalnim cenama prodavani su mnogi tekstilni, hemijski, metalni proizvodi, zatim obuća, odeća, proizvodi drvne industrije itd. ove cene bile su i po nekoliko puta veće od nižih jedinstvenih cena za iste proizvode.

Više jedinstvene cene obrazovale su se dodavanjem određenog iznosa tržišne dobiti nižoj jedinstvenoj ceni. Iako je tržišna dobit imala i fiskalni karakter, uplaćivana je u korist budžeta. Njena osnovna funkcija bila je usmerena na uspostavljanje ravnoteže odnosa između ponude i tražnje i otklanjanje nastalih dispariteta cena. Time se, po prvi put, kod obrazovanja cena počele uvažavati ekonomske i tržišne zakonitosti odnosno delovanje zakona vrednosti. Izvesnu slobodu pri obrazovanju cena imala su i preduzeća lokalne privrede (trgovina, zanatstvo, komunalna preduzeća itd.).

Izmenе u sistemu cena, uvođenjem viših jedinstvenih cena, može se označiti kao početak liberalizacije sistema cena u našoj zemlji. Međutim, te promene su bile još male i nedovoljne. Dinamičan privredni razvoj zahtevao je veći stepen elastičnosti cena uz više uvažavanja tržišnih zakonitosti, zakona ponude i tražnje. U tom smislu se sredinom pedesetih godina pristupilo uvođenju sistema klizavih cena. Postupak obrazovanja klizavih cena je sličan obrazovanju viših jedinstvenih cena. Razlika je u tome što je tržišna dobit, koja se dodavala nižoj jedinstvenoj ceni, zavisila od kretanja na tržištu i bila u funkciji uravnoteženja odnosa između ponude i tražnje. Visinu tržišne dobiti na predlog privrednih organizacija određivao je narodni odbor.

U ovom periodu postojale su i takozvane vezane cene. O ovim cenama biće reči nešto kasnije prilikom razmatranja cena poljoprivrednih proizvoda.

Dalji proces liberalizacije cena nastavljen je početkom 1951. godine. Za većinu roba široke potrošnje važila je slobodnija prodaja, uz mogućnost trgovinskih organizacija da cene tih proizvoda obrazuju prema uslovima tržišta.

3. PERIOD SAMOUPRAVNOG RAZVOJA

Sa istekom prvog petogodišnjeg plana (1951) završava se razdoblje administrativnog upravljanja privredom. Kao jedna od etapa našeg društveno - ekonomskog razvoja, ovo razdoblje sa svim svojim odlikama i karakteristikama, u prvom redu maksimalnom koncentracijom ekonomske moći u rukama države, bilo je nužno i neophodno, s obzirom na teškoće i ciljeve koje je trebalo ostvariti u prvim godinama posleratnog razvoja. Teoretska saznanja i praktična iskustva stečena u ovom razdoblju poslužili su kao dobra osnova za dalju dogradnju našeg privrednog i političkog sistema, te koncipiranje nove faze razvoja zasnovanog na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje neposrednih proizvođača.

Period samoupravnog razvoja u našoj zemlji otpočinje 1950. godine, usvajanjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva.² Tokom ove i sledeće dve godine nastupile su velike promene u privrednom sistemu: "ukidaju se savezna i republička ministarstva, koja su bila zadužena da rukovode privredom, pojediniim njenim oblastima i granama; preduzeća stiču status samostalnih ekonomsko - pravnih subjekata socijalističke proizvodnje i razmene, odnosno dobijaju prava da vode samostalnu poslovnu politiku, da određuju obim, kvalitet i asortiman proizvodnje, da određuju cene, da stupaju u tržišne međusobne odnose i raspoložu onim delom viška rada koji im ostaje posle podmirenja obaveza prema društvenoj zajednici; umesto centralističkog, direktivnog i integralnog planiranja, uvodi se društveno planiranje koje sadrži samo osnovne proporcije i instrumente, pomoću kojih se obezbeđuje ispunjenje planskih zadataka; napuštaju se zatvoreni oblici prometa i uvodi slobodna cirkulacija robe na tržištu".³

Izmene u privrednom sistemu omogućile su nov i kvalitetniji pristup u organizovanju i funkcionisanju tržišta, pa time i u sistemu i politici cena. "Sa uvođenjem radničkog samoupravljanja kao novog oblika organizacije proizvodnih odnosa, ostvareno je određeno aktiviranje tržišnih snaga koje već na početku ispoljava svoja pozitivna dejstva na približavanje proizvodnje potrebama potrošnje, na poboljšanju kvaliteta i asortimana proizvoda. Inicirano je istovremeno i nešto elastičnije delovanje cena, što zajedno sa slobodnim kretanjem robe doprinosi lakšem usklađivanju robnih i novčanih tokova na tržištu. Ti rezultati stvaraju uslove da se uticaj tržišta sukcesivno proširi i izvan sfere lične potrošnje, da obuhvati oblast razmene sirovina i investicionih dobara. Kao

2 Službeni list FNRJ, br. 43/50.

3 Dr Zoran Pjanić, Teorija cena, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 469.

sastavni de
jativu priv
tekućeg pr

Mada je
veći broj
zakonitosti
sistema ce
nistrativni
cene svoji
deljenje o
formirane
se moglo
sistema ek
porcionala
usklađe na
voja, tačni
pri obrazo
toga i ova

Obrazac

gde je
potrošni

Primen
fond radn
za finans
potreba.

Uvođen
time što

- elimi
- utvrđ

Nivo s
oblastima
nosti od
društveno
poljopriv

4 Dr Nikol
mena a

5 Dr Miloš
Beograd

sastavni deo radničkog samoupravljanja tržište je oslobodilo ekonomsku inicijativu privrednih subjekata i njihovih organa odlučivanja, naročito u domenu tekućeg privređivanja i tekuće proizvodnje."⁴

Mada je od 1950. godine, sa uvođenjem radničkog samoupravljanja, izvršen veći broj izmena u oblasti cena u smislu sve većeg uvažavanja tržišnih zakonitosti, 1952. godina se obično uzima kao početna kod uvođenja novog sistema cena - sistema ekonomskih cena. Time se definitivno napušta administrativni način obrazovanja cena, i omogućuje socijalističkim preduzećima da cene svojih proizvoda obrazuju slobodnije prema uslovima tržišta. No, opredeljenje o obrazovanju cena na bazi tržišnih zakonitosti "ne znači da su tako formirane cijene bile ekonomski usklađene. Na ekonomski usklađene cene nije se moglo preći odjednom, jer privreda nije bila osposobljena za postojanje sistema ekonomskih cijena. Privredni razvoj je u prošlosti bio izrazito disproporcionalan i struktura proizvodnje nije omogućavala da se ponuda i tražnja usklade na nivou ekonomskih cijena."⁵ U prvim godinama samoupravnog razvoja, tačnije u periodu 1952-1953. godine, osnovni instrumenti koji su korišćeni pri obrazovanju cena proizvoda bile su stope akumulacije i fondova, pa se zbog toga i ovaj čitavi period naziva periodom akumulacije i društvenih fondova.

Obrazac za izračunavanje stope akumulacije i fondova imao je sledeći oblik:

$$x = \frac{af}{p} 100$$

gde je: x=stopa akumulacije i fondova, a=f=akumulacija i fondovi, i p = potrošni (platni) fond.

Primenom ovako utvrđene stope akumulacije i društvenih fondova na platni fond radnih organizacija dobijao se iznos koji je predstavljao obavezu preduzeća za finansiranje društvene reprodukcije kao i zadovoljenje ostalih društvenih potreba.

Uvođenje i primena sistema akumulacije i društvenih fondova opravdano je time što se na taj način:

- eliminiše stihijno delovanje tržišnih zakona odnosno zakona vrednosti, i
- utvrđuje minimum korišćenja proizvodnih kapaciteta kod radnih organizacija.

Nivo stope akumulacije i fondova bio je različit po pojedinim privrednim oblastima, granama, preduzećima, pa sve do individualnih proizvoda, u zavisnosti od politike raspodele nacionalnog dohotka i utvrđenih ciljeva privrednog i društvenog razvoja. Najvišu stopu imali su industrija i rudarstvo a najmanju poljoprivreda.⁶

4 Dr Nikola Čobeljić, Privreda Jugoslavije (knjiga druga). Institut za ekonomska istraživanja, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 82.

5 Dr Miloš Radulović, Sistem i politika cijena u Jugoslaviji (1945-1965), Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 172.

sastavni deo radničkog samoupravljanja tržište je oslobodilo ekonomsku inicijativu privrednih subjekata i njihovih organa odlučivanja, naročito u domenu tekućeg privređivanja i tekuće proizvodnje."⁴

Mada je od 1950. godine, sa uvođenjem radničkog samoupravljanja, izvršen veći broj izmena u oblasti cena u smislu sve većeg uvažavanja tržišnih zakonitosti, 1952. godina se obično uzima kao početna kod uvođenja novog sistema cena - sistema ekonomskih cena. Time se definitivno napušta administrativni način obrazovanja cena, i omogućuje socijalističkim preduzećima da cene svojih proizvoda obrazuju slobodnije prema uslovima tržišta. No, opredeljenje o obrazovanju cena na bazi tržišnih zakonitosti "ne znači da su tako formirane cijene bile ekonomski usklađene. Na ekonomski usklađene cene nije se moglo preći odjednom, jer privreda nije bila osposobljena za postojanje sistema ekonomskih cijena. Privredni razvoj je u prošlosti bio izrazito disproporcionalan i struktura proizvodnje nije omogućavala da se ponuda i tražnja usklade na nivou ekonomskih cijena."⁵ U prvim godinama samoupravnog razvoja, tačnije u periodu 1952-1953. godine, osnovni instrumenti koji su korišćeni pri obrazovanju cena proizvoda bile su stope akumulacije i fondova, pa se zbog toga i ovaj čitavi period naziva periodom akumulacije i društvenih fondova.

Obrazac za izračunavanje stope akumulacije i fondova imao je sledeći oblik:

$$x = \frac{af}{p} 100$$

gde je: x=stopa akumulacije i fondova, a f=akumulacija i fondovi, i p = potrošni (platni) fond.

Primenom ovako utvrđene stope akumulacije i društvenih fondova na platni fond radnih organizacija dobijao se iznos koji je pretstavljao obavezu preduzeća za finansiranje društvene reprodukcije kao i zadovoljenje ostalih društvenih potreba.

Uvođenje i primena sistema akumulacije i društvenih fondova opravdano je time što se na taj način:

- eliminiše stihijno delovanje tržišnih zakona odnosno zakona vrednosti, i
- utvrđuje minimum korišćenja proizvodnih kapaciteta kod radnih organizacija.

Nivo stope akumulacije i fondova bio je različit po pojedinim privrednim oblastima, granama, preduzećima, pa sve do individualnih proizvoda, u zavisnosti od politike raspodele nacionalnog dohotka i utvrđenih ciljeva privrednog i društvenog razvoja. Najvišu stopu imali su industrija i rudarstvo a najmanju poljoprivreda.⁶

4 Dr Nikola Čobeljić, Privreda Jugoslavije (knjiga druga), Institut za ekonomska istraživanja, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 82.

5 Dr Miloš Radulović, Sistem i politika cijena u Jugoslaviji (1945-1965), Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 172.

"Najmanja stopa bila je određena za poljoprivredu, a li ne zato da bi se ova oblast rasteretila velikih obaveza prema zajednici, nego zato što su visoke cijene industrijskih proizvoda vršile pritisak na kupovne fondove potrošača i time smanjila raspoloživa sredstva za kupovinu poljoprivredno prehrambenih proizvoda.

To znači da nova politika cijena nije imala za cilj da poljoprivreda i industrija povežu na osnovu ekonomskog kriterijuma razmene, nego da pomoću cijene prelije akumulaciju u industriju.⁷

Inače struktura cene u 1952. godini je znatno jednostavnija, i obuhvatala je sledeće elemente:⁸

1. Materijal za izradu
2. Plate izrade
3. Amortizacija
4. Pogonska režija
5. Upravno-prodajna režija
- 1-5. Cena koštanja
6. Akumulacija i fondovi
- 1-6. Predviđena (kalkulativna) prodajna cena.

Očekivanja od novog sistema cena, koji je u primeni od 1952. godine, nisu se ostvarila. Već u prvoj godini primene on je ispoljio brojne i ozbiljne slabosti. I dalje je ostao jak administrativni uticaj u oblasti cena, a primena stope akumulacije i društvenih fondova ne samo da nije stimulisala racionalno korišćenje proizvodnih kapaciteta, već je u znatnoj meri doprinosila nejednakom položaju subjekata privređivanja (privrednih grana, preduzeća) u proizvodnji i na tržištu. No, i pored svih ispoljenih negativnosti ovaj sistem cena je zadržan sve do kraja 1953. godine.

Stalni razvoj samoupravljanja zahtevao je slobodnije ispoljavanje tržišnih zakonitosti. Godine 1954. dolazi do izmene u sistemu ekonomskih cena uvođenjem novih ekonomskih instrumenata društvenog plana, a sve u cilju veće motivisanosti ekonomije rada. Preduzeća su bila u obavezi da plaćaju kamate na osnovna i trajna obrtna sredstva, porez na promet, zemljarinu i drugo. Uvođenjem novih ekonomskih instrumenata menja se struktura cena, tako da sada ona izgleda:

1. Sirovine i materijal
2. Amortizacija

6 U 1952. godini utvrđena stopa za industriju i rudarstvo iznosila je 582%, a za poljoprivredu svega 19%.

7 Dr Miloš Radulović, Sistem i politika cijena u Jugoslaviji (1945-1965). Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 175.

8 Dr Dragoljub Stojiljković, Tržište i cene, Ekonomika, Niš, 1983, str. 385.

3. Zarada
4. Opšti
5. Opšti
- 1-5. Cena
6. Renta
7. Porez
8. Dobit
- 1-8. Prod

Nova stru
pojedinih do
radnicima za
troškovi izra
obrotna sreds
Najzad, pro
obuhvata re

Opredele
instrumenata
zemlji. Međ
tržišta i trži
dalje su zad
planovima u
opštih plans
određenim, r
usklađivali r
su podsticaj
prihvatjanja
kroz tržište.
problema, o
tržišta. U p
njemu form
divljanju ob
neposredno
ulogu koris

Vremenom
da sve veće
u socijalisti
slobodnije c
posebno odr
nova faza n

Ubrzani
našoj zemlj
pažnju, sva

Porast c
komponentat
godina zapr

3. Zarada izrade
4. Opšti troškovi izrade
5. Opšti troškovi uprave i prodaje
- 1-5. Cena koštanja
6. Renta
7. Porez na promet
8. Dobit
- 1-8. Prodajna cena.

Nova struktura cena zadržava neke elemente ranijeg sistema, dok je kod pojedinih došlo do suštinskih promena. Zarade (plate) pored isplaćene naknade radnicima za izvršeni rad, sadrže i doprinose za socijalno osiguranje, a opšti troškovi izrade još i kamate na osnovna sredstva, kamate na stalna (trajna) obrtna sredstva, kamate na korišćene kredite za obrtna sredstva i zemljarinu. Najzad, prodajna cena, umesto ranijih komponenti - akumulacija i fondovi, obuhvata rentu, porez na promet i dobit.

Opređenjenje za sistem ekonomskih cena i uvođenjem pojedinih ekonomskih instrumenata označili su korak napred u razvoju sistema i politike cena u našoj zemlji. Međutim, do nekih bitnih suštinskih promena, u smislu veće afirmacije tržišta i tržišnih zakonitosti u oblasti cena, ipak nije došlo. U izvesnoj meri i dalje su zadržana stara shvatanja o odnosima između plana i tržišta. Društvenim planovima utvrđene su osnovne proporcije i globalni okviri razvoja. "Tek unutar opštih planskih okvira dejtvovalo je tržište, na kome su svi proizvodi podlegli određenim, manje ili više, objektivnim društvenim kriterijumima, na kome su se usklađivali materijalni i vrednostni elementi ukupnog društvenog proizvoda i čiji su podsticaji imali upliva na buduću proizvodnu strukturu. Međutim, pored sveg prihvatanja da se zbog robnog karaktera proizvodnje društveni plan realizuje kroz tržište, zbog nekih nezumljivih rizika, ali i zbog konkretnih odnosa i problema, održalo se dihotomično tretiranje, pa i suprotstavljanje planiranja i tržišta. U praktičnoj politici to se više godina ispoljavalo davanjem plana i njemu formulisanoj svesnoj aktivnosti društva ulogu glavnog činioca pri određivanju obima i strukture investicija, dok se dejtvo tržišta ograničavalo na neposredno povezivanje proizvodnje i potrošnje, a kod dugoročnih efekata na ulogu koristnog indikatora potrebnih razvojnih pravaca.

Vremenom sa razvojem socijalističkih društveno - ekonomskih odnosa, dolazi da sve veće afirmacije dohotka, kao osnovnog motiva privređivanja radnih ljudi u socijalističkim preduzećima. Radnim ljudima se ostavlja više prostora da slobodnije odlučuju o sticanju, raspodeli i upotrebi ostvarenog dohotka. To se posebno odnosi na period posle usvajanja Ustava 1963. godine, kada i započinje nova faza našeg socijalističkog samoupravnog društveno - ekonomskog razvoja.

Ubrzani privredni i društveni razvoj, ostvaren u posleratnom razdoblju, u našoj zemlji pratile su brojne teškoće i negativne tendencije, u oblasti cena pažnju, svakako, zaslužuje inflacija i eksterni i interni pariteti cena.

Porast cena, kao uzrok strukturnih disproporcija i mnogih neusklađenih komponenata privrednog sistema, u početku je imao blagi trend, da bi šezdesetih godina zapretio da preraste u ozbiljan faktor nestabilnosti našeg privrednog

razvoja. Da bi se donekle otklonile ovakve tendencije pristupa se administrativnoj (direktnoj) kontroli cena. Mada to podrazumeva odstupanje od ranijih opredeljenja o slobodnom obrazovanju cena i uvažavanju uticaja tržišta, ovakve promene u politici cena bile su nužne i neophodne.

U zavisnosti od vrste i značaja proizvoda, korišćeni su različiti metodi administrativne (direktno) kontrole cena ili bolje rečeno oblici obrazovanja cena:

- Fiksne cene, kao najstrožiji oblik kontrole cena, propisivane za proizvode od vitalnog značaja - električnu energiju, proizvode duvanske industrije, saobraćajne usluge, osnovne poljoprivredno - prehrambene proizvode (šećer, ulje, mast i dr.).

- za proizvode crne i obojene metalurgije i energetike (ugalj, nafta) određivane su plafonirane ili maksimirane cene, s tim što su proizvođači mogli da ih prodaju i po nižim cenama u odnosu na najviše utvrđene cene,

- obrazovanje cena na osnovu prethodne saglasnosti nadležnih organa, predstavlja nešto elastičniji način formiranja cena. U primeni je od 1958. godine i vremenom je postao najzastupljeniji oblik obrazovanja cena,

- u oblasti poljoprivrede važile su dogovorene i garantovane - minimalne otkupne cene.

Administrativna kontrola cena nije se odnosila samo na oblast proizvodnje, već i na sferu prometa. Sve do šezdesetih godina cene u trgovini na malo i veliko, kod većine proizvoda, obrazovale su se slobodno, prema uslovima tržišta. Od tada društvena kontrola cena proširuje se i na prometnu oblast u vidu određivanja trgovačke marže.

Na kraju, kao jedan od oblika administrativnog načina obrazovanja cena javlja se zamrzavanje cena. To je privremena (vanredna) mera koja se preduzima u izuzetnim uslovima a radi stabilizovanja izuzetno narušenih odnosa na tržištu i u oblasti cena i stvaranja preduslova za preduzimanje drugih mera kontrole u ovoj oblasti, odnosno stvaranje uslova za obrazovanje cena na bazi ekonomskih tj. tržišnih zakonitosti.

Mada sve ove mere direktne kontrole cena, po pravilu, ne obezbeđuju trajniju stabilizaciju poremećenih privrednih tokova, one su u znatnoj meri doprinele, bar privremeno, da se zaustave negativne tendencije i dobrim delom amortizuju potresi u privređivanju.

No, veliki disparitet cena, stalno rastuća inflacija, deficit u platnom bilansu i mnoge druge negativne tendencije, uslovile su da se 1965. godine pristupi izmenama u privrednom sistemu, tačnije sprovođenju privredne reforme. "Privredna reforma je značila pre svega racionalnu detatizaciju dohotka i na toj osnovi prepuštanje proširene reprodukcije privrednim preduzećima, ukidanje cenovnih dispariteta na unutrašnjem tržištu, te kao produžetak toga i uvođenje jedinstvenog deviznog kursa, jačanje uloge tržišta i znatno više izlaganje domaće privrede inostranoj konkurenciji."⁹

⁹ Dr Dragutin V. Marsenić, Privredni sistem Jugoslavije, Beograd, 1986, str. 256.

Posebne
Opređeljuj
pri obrazo
troškovi p
budu u fi
privređivan

Pomenir
usvojen 19
institucija
zovanja ce

Ostvaren
cena, posle
rednog kar
što je uslo
privredne

4. PERIO

Usvajanj
našem druš
udruženom
zakonima

Promenar
to preduzeć
samouprav
privrednu i
ostvaruju sv
bitnim pitan
se, dalje, u
rada kao št
samoupravne

Već nare
narmativnom
uređuje post
ranija opred
proizvoda i
dogovaranja
tome što se
utvrđuju krit
Savezno izv
komora Jugo
samoupravne

Posebne izmene u ekonomskoj politici odnosile su se na sistem cena. Opređeljujući se za racionalniji sistem cena, utvrđuju se tri osnovna kriterijuma pri obrazovanju cena proizvoda i usluga i to: svetske cene, politika razvoja i troškovi proizvodnje i akumulacije. Upravo i sistem i politika cena trebali su da budu u funkciji eliminisanja inflatornih žarišta i stvaranja stabilnijih uslova privređivanja.

Pomenimo ovde i Zakon o obrazovanju i društvenoj kontroli cena koji je usvojen 1967. godine. On je poznat po tome što se kod nas prvi put uvodi institucija društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja kod obrazovanja cena.

Ostvarena pozitivna kretanja na planu stabilizovanja tržišta i smirivanju rasta cena, posle donošenja mera privredne i društvene reforme, bili su samo privrednog karaktera. Nekoliko godina kasnije cene počinju ponovo osetno da rastu, što je uslovalo novo administrativno uplitanje u ovoj oblasti, a time i napuštanje privredne reforme.

4. PERIOD DOGOVORNE EKONOMIJE

Usvajanjem Ustavnih amandmana 1971. godine započinje novo razdoblje u našem društveno - ekonomskom razvoju. Ustavom iz 1974. godine, Zakonom o udruženom radu, usvojenim 1976. godine, i mnogim drugim tzv. sistemskim zakonima određene su osnovne postavke novog privrednog sistema.

Promenama su obuhvaćene sve oblasti privrednog i društvenog života. Umesto preduzeća, uvodi se osnovna organizacija udruženog rada, kao osnovna ćelija samoupravnog društva u kojoj radni ljudi neposredno i ravnopravno obavljaju privrednu i drugu društvenu delatnost i radeći sredstvima u društvenoj sredini ostvaruju svoja društveno - ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o bitnim pitanjima svog društveno - ekonomskog položaja. Osnovna organizacija se, dalje, udružuje i povezuje u šire, obavezne i neobavezne, oblike udruženog rada kao što su radne organizacije, složene organizacije, poslovne zajednice, samoupravne interesne zajednice itd.

Već naredne godine po usvajanju Ustavnih amandmana pristupa se celovitijem normativnom uređenju odnosa u oblasti cena.¹⁰ U zakonu se nešto detaljnije uređuje postupak i način društvene kontrole cena, s tim što se i dalje zadržavaju ranija opredeljenja o većoj slobodi subjekata privređivanja kod obrazovanja cena proizvoda i usluga prema uslovima na tržištu i postojanje institucija društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u ovoj oblasti. Izvesna novina je u tome što se kod društvenog dogovaranja o cenama na nivou federacije, gde se utvrđuju kriterijumi te način i postupak obrazovanja cena kao učesnici javljaju Savezno izvršno veće (odnosno nadležni organ po ovlašćenju SIV-a), Privredna komora Jugoslavije i druge zainteresovane organizacije udruženog rada, odnosno samoupravne i društvene organizacije.

¹⁰ Zakon o društvenoj kontroli cena iz 1972. godine.

Mada je i u Zakonu o društvenoj kontroli cena iz 1972. godine zadržana institucija dogovaranja i sporazumevanja o cenama, pri njenom funkcionisanju uočene su neke slabosti i nedostaci. "Glavni nedostaci, kako kaže profesor Pjanić sastojali su se u sledećem: 1. nije bilo rešeno na zadovoljavajući način ko treba da bude učesnik u ovom sporazumevanju, posebno ko istupa u ime potrošača, jer trgovina, koja se najčešće javlja u ovoj ulozi, nije ispoljavala istovetne interese sa pravim korisnicima proizvoda; 2. stanje je postajalo još teže, zbog velike koncentracije učesnika na strani proizvodnje, pa se pre dve-tri godine, kod polovine sporazuma kao ugovorna strana pojavljivao samo jedan proizvođač, a kod četvrtine dva ili tri, što znači da su bili prisutni snažni elementi monopola ili oligopola; 3. predmet sporazumevanja bila je samo cena, bez neophodnih pratećih sastojaka, koji je stvarno i opredeljuju; 4. sporazumi su istupili prvenstveno kao kratkoročni instrumenti; 5. zbog propisane im sveobuhvatnosti neki ekonomisti su izrazili bojazan od opasnosti da se pređe na široko administriranje cenama."¹¹

Isto tako, društvena opredeljenja o većoj samostalnosti privrednih subjekata u obrazovanju cena nisu u potpunosti realizovana. U periodu od usvajanja Zakona 1972. godine pa sve do osamdesetih godina, cene oko dve trećine ukupne i više od polovine industrijske proizvodnje se i dalje administrativno određuju. S toga je u pravu profesor Marsenić kada konstatuje da "što se u društvenim opredeljenjima tretira kao pravilo (slobodno formiranje cena) u praksi se pokazuje kao izuzetak. I obrnuto, ono što normativna i društvena opredeljenja tretiraju kao izuzetak (administrativno formiranje cena) objektivna ekonomska situacija diktira i nameće kao pravilo."¹²

Zakonom o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena bliže su razrađena i preciznije konkretizovana rešenja utvrđena u Ustavu iz 1974. godine i Zakonu o udruženom radu, u oblasti cena. Zakon je donet 1980. godine, s tim što je njegova primena počela godinu dana kasnije.

U Zakonu o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena primarna uloga u obrazovanju cena data je udruženom radu. Naime, radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada je omogućeno da samostalno u odnosima međusobne zavisnosti povezanosti i odgovornosti, obrazuju cene svojih proizvoda i usluga na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, na osnovu delovanja zakonitosti tržišta, polazeći od kriterijuma utvrđenih zakonom. Pored toga, određena prava i obaveze u obrazovanju cena Zakon predviđa i za organizacione potrošače, privredne komore i druga opšta udruženja, Sindikat i Socijalistički savez radnih naroda.

Pri obrazovanju cena osnovne i druge organizacije su u obavezi da se pridržavaju sledećih osnovnih kriterijuma:

- stanje odnosa ponude i tražnje na domaćem tržištu.

¹¹ Dr Zoran Pjanić, Tržište i cene u Jugoslaviji, Beograd, 1975, str. 33.

¹² Dr Dragutin Marsenić, Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 354.

- uticaj s
u sticanju

- kretanj
proizvodnju

- raspod
vodnosti, u
društvenoj
divanja u g

Pored ov
učesnici pri
moraju da

- podsti

- uticaj

Još na s
kontroli ce
izveštajima
sa tendenci
primeni nj
redne druš

U ekono
cena naišao
kriterijuma
spornih me
tumačenju
oslon na b
jednog od
dalekovido
određenim
prenaglasio
stvoreno u
shodno sv

Od osan
Prisutan je
privređivan
duboki kor
S obzirom
1982. prist
stanja odn
ekonomske

Dugoroč
svim vital
pravce izl
odnose na

Već u p
ukazuje na

- uticaj svetskih cena na nivoe i odnose cena na domaćem tržištu, na odnose u sticanju i raspodeli dohotka i na razvojnu politiku društva,

- kretanje prosečne produktivnosti rada i racionalnog korišćenja sredstava za proizvodnju svakog proizvoda i usluga, i

- raspodela ukupnog dohotka društva na delatnosti srazmerno njihovoj proizvodnosti, uspešnosti upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima i ukupnoj društvenoj proizvodnosti rada, uz nastojanje da se ujednačavaju uslovi privređivanja u granicama ekonomske racionalnosti i ravnopravne raspodele dohotka.

Pored ovih osnovnih, Zakon predviđa i dva dopunska kriterijuma o kojima učesnici pri obrazovanju cena odnosno utvrđivanju i sprovođenju politike cena moraju da vode računa i to:

- podsticanju razvoja proizvodnih snaga društva, i

- uticaju cena na kretanje troškova života.

Još na samom početku primene Zakona o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena došlo je do brojnih teškoća i poremećaja u privređivanju. Prema izveštajima nadležnih organa inflacija u 1981. godini dostiže nivo od blizu 50% sa tendencijom daljeg rasta. Radi zaustavljanja ovakvih tendencija pristupa se primeni njegovog drugog dela, odnosno preduzimanju propisanih mera neposredne društvene kontrole cena.

U ekonomskoj teoriji Zakon o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena naišao je na mnoge kritike. Po mnogima, pored dosta uopštenosti utvrđenih kriterijuma za obrazovanje cena, "zakonski tekst o cenama je zadržao mnogo spornih momenata. Zaobiđena je poznata podvojenost među ekonomistima u tumačenju cena u socijalističkoj samoupravnoj privredi. U Zakonu je izbegnut oslon na bilo koji koncept normalne cene"... sem toga, "Zakon je imao odlike jednog od akata iz ne tako davne prošlosti kada smo imali prevelike vere u dalekovidost samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Zakon je zadržao u određenim granicama cene kao objektivne kategorije i veličine, ali je isto tako i pre naglasio značaj pomenutih institucija do te mere, da je među ekonomistima stvoreno uverenje da je društvo u okviru opštih ekonomskih agregata sposobno, shodno svojoj samoupravnoj strukturi, cene voljno odrediti."

Od osamdesetih godina ekonomska kriza u našoj zemlji sve više uzima maha. Prisutan je visok stepen privredne nestabilnosti, veliki ekonomski poremećaji u privređivanju, osetni nedostaci u funkcionisanju privrednog političkog sistema, duboki koreni inflacije, i sve to uz stalno usporavanje rasta privredne aktivnosti. S obzirom da do tada preduzete mere nisu dale očekivane rezultate, godine 1982. pristupa se usvajanju celovitijeg programa za prevazilaženje postojećeg stanja odnosno izlaska iz krize, poznatog pod nazivom Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije ukazao je na stanje i probleme u svim vitalnim segmentima privrednog i društvenog sistema i utvrdio moguće pravce izlaska iz takvog stanja. Jedan deo Programa odnosi se na stanje i odnose na tržištu, te područje sistema i politike cena.

Već u polaznim osnovama Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije se ukazuje na robni karakter proizvodnje u našoj zemlji, neophodnosti uvažavanja

ekonomskih zakonitosti u privređivanju i većoj samostalnosti organizacija udruženog rada u obrazovanju cena proizvoda i usluga.¹³

Nešto više o sistemu i politici cena dato je u Antiinflationom programu, koji, ustvari, predstavlja dalju razradu i konkretizaciju utvrđenog stanja i predloženih rešenja iz Polaznih osnova Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Program obuhvata niz mera antiinvlacione politike koje imaju za cilj smanjenje inflacije sa 40%, koliko iznosi krajem 1981. godine, na oko 10% do kraja 1985. godine, tj. prosečno godišnje smanjenje od 10%. Posebnu ulogu u sprovođenju ovakvih opredeljenja trebala je da ima politika cena proizvoda i usluga. No, kao što je poznato, iz brojnih razloga, programirano smanjenje stope inflacije nije ostvareno.

Zbog visokog stepena poremećaja u privređivanju u Programu se ukazuje na neophodnost primene mera neposredne kontrole cena. Pri tome, kod sprovođenja politke neposredne kontrole cena koristili bi se sledeći kriterijumi:

- svetska cena,
- pokazatelji efikasnosti privređivanja, i
- pokazatelji namenske raspodele dohotka.

"Najvažniji bi bio kriterijum svetskih cena, koji treba da bude sve značajniji parametar i za formiranje odnosa cena u zemlji, vodeći pri tom računa o društveno i ekonomski celishodnom uključivanju naše zemlje u međunarodnu podelu rada, dakle imajući u vidu i naše razvojne prioritete. Ostala dva kriterijuma imaju korektivni značaj... Primena ovih kriterijuma pretpostavlja respektovanje odnosa ponude i tražnje, kao i dejstva mera kojima se utiče na njihovo formiranje."

U Antiinflationom programu ukazuje se, takode, i na neophodnost izmena pariteta cena, koji treba izvršiti u tzv. prelaznom periodu, odnosno do kraja 1985. godine. "Revizija pariteta cena je bitan uslov za jače delovanje ekonomskih zakonitosti u okviru jugoslovenske privrede. Relativna stabilizacija privrede i tržišta sprovedila bi se kroz postepeno sniženje stope opšteg porasta cena, kao i kroz postepeno zatvaranje cenovnih dispariteta, polazeći od kriterijuma svetskih cena, ali imajući u vidu i našu ekonomsku politiku. U toku sprovođenja antiinflationog programa odgovornosti za opšte kretanje cena, kao i za kretanje odnosa cena, postepeno bi se sve više prenosila na organizacije udruženog rada u njihovim međusobnim odnosima." Izmene u paritetima cena delimično su izvršene već krajem 1983. godine.

Posle četiri godine primene Zakona o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena pristupa se celovitijoj izmeni normativnog uređenja odnosa u ovoj oblasti. Krajem 1984. godine usvaja se Zakon o sistemu društvene kontrole cena, čija je primena počela početkom naredne godine.

13 Dr Dušan Zdravković, *Cene u Socijalizmu*, GRO "Dimitrije Davidović", Smederevo, 1985, str. 48.

Zakon o sistemu društvene kontrole cena polazi od osnovnih načela Ustava SFRJ i opredeljenja iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Prema njemu:

- radnici u organizacijama udreženog rada su osnovni nosioci prava i obaveza u pogledu odlučivanja o cenama, i
- cene proizvoda i usluga obrazuju se prema uslovima i zakonitostima tržišta.

Osnovna sadržina Zakona je sistem društvene kontrole cena u širem smislu. Prema Zakonu, društvena kontrola cena je ukupna društvena aktivnost usmerena na praćenje kretanja cena i preduzimanje mera radi usklađivanja ukupnih odnosa na tržištu, a naročito u pravcu podsticanja proizvodnje i povećanje obima i strukture ponude, odnosno stvaranja uslova da se zadovolji tražnja po obimu i strukturi i sprečava stihijno delovanje tržišta.

Društvenu kontrolu cena, u okviru svojih prava i obaveza, ostvaruju radnici u organizacijama udruženog rada, organizacije udruženog rada, samoupravne organizacije zajednice u odnosima međusobne zavisnosti, povezanosti i odgovornosti, privredne komore, organizovani potrošači nadležni organi društveno - političkih zajednica.

Zakon posebno razrađuje mere neposredne kontrole cena, koje se primenjuju samo izuzetno i to u slučajevima:

- ako i pored preduzetih mera ekonomske politike nastupe ili, pak, mogu nastupiti veći poremećaji na tržištu i u kretanju cena; odnosno ako se ne ostvare ciljevi predviđeni Društvenim planom Jugoslavije i drugim planskim dokumentima zemlje,

- ako organizacije udruženog rada ne obrazuju cene proizvoda i usluga u skladu sa propisanim zajedničkim elementima za obrazovanje cena u pojedinim oblastima privređivanja,

- radi sprečavanja i onemogućavanja monopolskog položaja i monopolskog ponašanja pri obrazovanju cena, i

- kod utvrđivanja prodajnih cena proizvoda iz uvoza i robnih rezervi, koji se koriste za intervenciju na tržištu.

Nadležni organi, prema Zakonu o sistemu društvene kontrole cena, mogu preduzeti sledeće mere neposredne kontrole cena:

- određivanje najviših cena, odnosno najvišeg nivoa cena,
- način obrazovanja cena,
- davanje saglasnosti na cene, odnosno tarife,
- zadržavanje cena na zatečenom nivou,
- vraćanje cena na određeni nivo,
- utvrđivanje iznosa učešća za pokriće troškova prometa,
- obaveze prethodnog obaveštavanja o promenama cena proizvoda i usluga.

Mere neposredne društvene kontrole cena utvrđuju se obično za period od šest meseci, s tim što se u opravdanim i izuzetnim slučajevima ovaj period može i produžiti.

Stope rasta inflacije u Jugoslaviji¹⁴

Tabela br. 2

Godina	Stopa inflacije
1979	21,8
1980	30,4
1981	46,0
1982	29,5
1983	39,1
1984	56,7
1985	75,7
1986	88,1
1987	118,4
1988	196,8
1989	2.665,0

Da je inflacija dostigla zabrinjavajuće razmere ukazuju i podaci po kojima je naša zemlja imala najveću stopu inflacije u Evropi, dok smo u svetu bili na četvrtom mestu.

Izrazito visoka stopa inflacije ostvarena je 1989. godine, 2.665% ili preko 13 puta više nego prethodne godine.

Nekoliko momenata ovom prilikom treba imati u vidu:

- prvo, koncept tržišnog načina privređivanja u našoj zemlji počeo je sa primenom u veoma specifičnim uslovima i bez stvorenih osnovnih preduslova za njegovo funkcionisanje. Misli se pre svega, na visok stepen neuravnoteženosti ponude i tražnje, odsustvo konkurencije, prisutne brojne barijere u spoljno-trgovinskoj razmeni, prvenstveno u delu uvoza, nespremnost privrednih subjekata za nov način privređivanja itd.,

- drugo, prestankom interventnih mera, maja 1988. godine, u našoj privredi počinje veliki talas liberalizacije cena. Za relativno kratko vreme učinjen je veliki zaokret u pogledu zastupljenosti pojedinih oblika obrazovanja cena.

¹⁴ Laza Gašić, Odgovornost za eroziju valute, časopis "Ekonomska politika", br. 1935-1936, str. 35. za 1989. godinu prema podacima Saveznog zavoda za statistiku.

Stope rasta inflacije u Jugoslaviji¹⁴

Tabela br. 2

Godina	Stopa inflacije
1979	21,8
1980	30,4
1981	46,0
1982	29,5
1983	39,1
1984	56,7
1985	75,7
1986	88,1
1987	118,4
1988	196,8
1989	2.665,0

Da je inflacija dostigla zabrinjavajuće razmere ukazuju i podaci po kojima je naša zemlja imala najveću stopu inflacije u Evropi, dok smo u svetu bili na četvrtom mestu.

Izrazito visoka stopa inflacije ostvarena je 1989. godine, 2.665% ili preko 13 puta više nego prethodne godine.

Nekoliko momenata ovom prilikom treba imati u vidu:

- prvo, koncept tržišnog načina privređivanja u našoj zemlji počeo je sa primenom u veoma specifičnim uslovima i bez stvorenih osnovnih preduslova za njegovo funkcionisanje. Misli se pre svega, na visok stepen neuravnoteženosti ponude i tražnje, odsustvo konkurencije, prisutne brojne barijere u spoljno-trgovinskoj razmeni, prvenstveno u delu uvoza, nespremnost privrednih subjekata za nov način privređivanja itd.,

- drugo, prestankom interventnih mera, maja 1988. godine, u našoj privredi počinje veliki talas liberalizacije cena. Za relativno kratko vreme učinjen je veliki zaokret u pogledu zastupljenosti pojedinih oblika obrazovanja cena.

¹⁴ Laza Gašić, Odgovornost za eroziju valute, časopis "Ekonomika politika", br. 1935-1936, str. 35. za 1989. godinu prema podacima Saveznog zavoda za statistiku.

Promene u zastupljenosti oblika obrazovanja cena¹⁵

Tabela br. 3

Oblika obrazovanja cena	Procenat učešća		
	Jun 1987.	Jun 1988.	Novembar 1988.
Slobodno obrazovanje cena	29,80	61,60	70,52
Društvena kontrola cena	24,00	14,00	12,82
Neposredna kontrola cena	46,20	24,40	16,66
Ukupno	100,0	100,0	100

Slobodno obrazovanje cena proizvoda i usluga postaje sve dominantniji oblik. Zastupljenost ovog oblika obrazovanja cena iznosila je juna 1987. godine 29,8% a novembra naredne godine čak 70,52%, sa tendencijom daljeg uvećanja.

Nasuprot ovome, osetno se smanjuje udeo društvene kontrole cena a naročito neposredne kontrole cena. Sredinom 1987. godine zastupljenost društvene kontrole cena iznosila je 24,00% a neposredne kontrole cena čak 46,20%, da bi se ovi iznosi pred kraj 1988. godine sveli na 12,82% odnosno 16,66%.

U 1989. godini nastavljen je dalji proces liberalizacije cena proizvoda i usluga. Gotovo svi proizvodi i usluge bili su u režimu slobodnog obrazovanja cena.

Sve je to imalo odraza na kretanje cena na tržištu. U 1989. godini inflacija dostiže kulminaciju a ekonomska i društvena kriza svoj vrhunac. Privreda se našla na ivici kolapsa.

U cilju zaustavljanja nepovoljnih ekonomskih kretanja u zemlji, krajem 1989. godine dolazi do usvajanja niza radikalnih mera ekonomske politike. Restriktivnim merama kreditno - monetarne politike, ograničavanjem rasta ličnih dohoda i zamrzavanjem cena u pojedinim sektorima privrede, težilo se, u prvom redu, svodenje inflacije u podnošljive granice. I zaista, za vrlo kratko vreme preduzete mere počele su da daju rezultate. Inflacija je ne samo zaustavljena, već su i cene počele naglo da padaju. Već u januaru 1990. godine inflacija je iznosila oko 40%, da bi se za samo nekoliko meseci približila nuli. No, tako drastičan pad inflacije "skupo je plaćen". Obim proizvodnje smanjen je za više od desetak procenata.

U ovom periodu došlo je dopromene u normativnom uređenju na sektoru cena. Krajem 1989. godine donet je novi Zakon o sistemu društvene kontrole cena, kojim se uređuje sistem društvene kontrole cena proizvoda i usluga na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, te prava i obaveze organa društveno - političkih zajednica u obavljanju društvene kontrole cena.

¹⁵ Sprovođenje politike cena u 1988. godini, Savremena praksa, 1989.

Prema Zakonu o sistemu društvene kontrole cena subjekti privredivanja (preduzeća, ustanove) cene svojih proizvoda obrazuju slobodno prema uslovima na tržištu. Izuzetak su samo preduzeća iz oblasti elektroprivrede, železničkog saobraćaja i poštanskog, telefonskog i telegrafskog saobraćaja koji cene svojih proizvoda i usluga obrazuju na osnovu zajedničkih kriterijuma usvojenih u okviru svojih jedinica.

Zakon posebno razrađuje mere neposredne kontrole cena, koje se uvode samo izuzetno i to u slučajevima:

- ako nastupe ili mogu nastupiti poremećaji na tržištu većih razmera,
- radi sprečavanja monopolskog ponašanja privrednih subjekata na tržištu pri obrazovanju cena, i
- ako preduzeća utvrđena zakonom ne obrazuju cene u skladu sa zajednički utvrđenim kriterijumima.

Kao mere neposredne kontrole cena Zakon predviđa: najviše cene, odnosno najviši nivo cena, vraćanje cena na određeni nivo i način obrazovanja cena.

Poslednja decenija prošlog veka biće upamćena po mnogim događajima koji su se odigrali na prostoru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Neki od njih su od istorijskog značaja, kao što su:

- raspad državne zajednice,
- oružani sukobi na prostorima pojedinih republika,
- sankcije UN prema Srbiji i Crnoj Gori,
- stvaranje Savezne Republike Jugoslavije,
- NATO agresija,
- oktobarske promene 2000. godine i dr.

Posle višegodišnjih nesporazuma i veštačkog održavanja federativne zajednice, devedesetih godina dolazi do konačnog raspada SFRJ. Svoju samostalnost proglašavaju, najpre Slovenija i Hrvatska, a zatim, Bosna i Hercegovina i na kraju Makedonija. Preostale dve republike Srbija i Crna Gora, odlučuju da nastave zajednički život, formirajući 1992. godine Saveznu Republiku Jugoslaviju.

Nažalost, raspad federalne zajednice nije izvršen mirnim putem. Oružani sukobi započeli su u manjem obimu u Sloveniji, da bi se rasplamsali u Hrvatskoj a naročito u Bosni i Hercegovini. Rezultat svega toga su ogromne ljudske žrtve, velika materijalna razaranja, kolone izbeglica i unesrećenih ljudi.

Raspad Jugoslavije i ratovi u okruženju umnogome su pogoršali i onako nepovoljno stanje ekonomije novoformirane države. Došlo je do sužavanja unutrašnjeg tržišta, drastičnog pada spoljnotrgovinske i međurepubličke razmene, kidanja kooperativnih veza sa partnerima iz osamostaljenih republika, i sve je to dovelo do pada proizvodnje, nacionalnog dohotka i životnog standarda stanovništva.

Dodatne teškoće našoj ekonomiji donele su sankcije UN, a nešto ranije uvedene i kaznene mere Evropske unije. Rezolucijom Saveta bezbednosti UN broj 757 od 30. maja 1992. godine protiv SRJ (Srbije i Crne Gore) uvedene su rigorozne sankcije, nezabeležene do tada, i obuhvatale su trgovinsku i finansijsku

blokadu, zabranu vazdušnog, železničkog i autobusnog saobraćaja, te učešće predstavnika SRJ na naučnim, sportskim i kulturnim manifestacijama. Novembra iste godine, novom Rezolucijom, sankcije su vidno pooštrene a sve sa ciljem da se SR Jugoslavija ekonomski oslabi. Posle Dejtonskog sporazume 1995. godine, Savet bezbednosti suspenduje sankcije, ali to nisu učinile i SAD.

Izvestan oporavak jugoslovenske privrede posle ukidanja spoljnog zida sankcija biva ugrožen kosovskom krizom, ponovnim uvođenjem kaznenih sankcija od strane zemalja evropske petnaestorice 1999. godine i na kraju agresijom NATO pakta iste godine. Time je naša ekonomija doživela kolaps. Razoreni su mnogi privredni kapaciteti, infrastruktura a na hiljade radnika ostalo je bez posla. Prema nekim procenama šteta od sankcija i agresije NATO procenjuje se na oko 200 milijardi dolara.¹⁶ Uz to stanovništvo Jugoslavije skupo je platilo ceh svih tih događaja, drastičnim padom životnog standarda. Pre uvođenja sankcija nacionalni dohodak po stanovniku iznosio je 2.500 dolara, krajem 1995., posle ukidanja, blizu 1.300, da bi po okončanju NATO agresije (1999. godine) pao na nepunih 1.000 dolara.

U takvim okolnostima bilo je gotovo nemoguće razvijati tržišnu privredu i obezbediti njeno adekvatno funkcionisanje. Država je svojim merama pokušavala da održi izvestan nivo privredne aktivnosti usmerenih, pre svega, na podmirenje osnovnih potreba stanovništva a u okviru toga i kakvu-takvu makroekonomsku stabilnost. Preduzimane su, takoreći, sve mere neposredne kontrole cena predviđene Zakonom. Pa i pored toga visoka inflacija nije mogla biti izbegnuta.

Inflacija u Jugoslaviji¹⁷

Tabela br. 4

Godina	Stopa inflacije
1992.	9.337
1993.	116.545.906.563.330.
1994.	100
1995.	174
1996.	193
1997.	119
1998.	130
1999.	142
2000.	176
2001.	189
2002.	119

¹⁶ Politika, 17. februar 2000. godine.

¹⁷ SZS - Beograd, 2002. godine.

Već
lacijom
razmera
obrotnog
Usvajan
ravka
oscilaci

Poče
odreden
laviji s
organiz
poslova

U š
pacija
što su:

- de
- ub
- lit
- sl

Dem
kcionis
razvoj

Kole
Nepob
svojine
privatiz
da se
državno
društven

Konk
čine ok
kretanje

Proce
2000. g
primenj
svojih
uticaj s
hleba o
treba d
otvaranj

Vidlj
na uspo
prave t

Već u prvoj godini svog egzistiranja SRJ se suočila sa izraženom hiperinflacijom, koja sledeće godine (1993.) dostiže nivo, nezabeležen u svetskim razmerama. Delujuć razorno na privredni organizam, preduzeća su ostala bez obrtnog kapitala i dovedena u stanje nemogućnosti normalnog funkcionisanja. Usvajanjem i realizacijom Programa monetarne rekonstrukcije i privrednog oporavka stanje se donekle izmenilo ali je i dalje ostala prisutna, uz određene oscilacije, visoka stopa rasta cena na malo.

Početak oktobra 2000. godine dolazi do smene vlasti a s tim u vezi i do određenih promena u političkom i društveno-ekonomskom sistemu zemlje. Jugoslaviji se ukidaju kaznene sankcije i ona postaje član mnogih međunarodnih organizacija i finansijskih institucija. Time je stvoren povoljniji ambijent za poslovanje i egzistiranje privrednih subjekata.

U širem kontekstu, izgradnja otvorene tržišne privrede ostaje osnovna preokupacija društva. Taj proces odvija se sada u znatno izmenjenim okolnostima kao što su:

- demokratizacija društva,
- ubrzana privatizacija društvenog i državnog kapitala,
- liberalizacija tržišnih odnosa,
- slobodnija spoljno-trgovinska razmena i dr.

Demokratizacija društva je jedan od bitnih preduslova organizovanja i funkcionisanja tržišne privrede. To podrazumeva izgradnju pluralnog društva i razvoj višepartijskog sistema parlamentarne demokratije.

Kolektivna (društvena i državna) svojina je nespojiva sa tržišnom privredom. Nepobitno je dokazano da je privatna svojina racionalniji i efikasniji oblik svojine. Radi toga, zadnjih godina u našoj zemlji odvija se intenzivni proces privatizacije društvene svojine. Prema važećim zakonskim rešenjima on bi trebao da se okonča 2004. godine. Za sada (2002. godine) učešće društvenog i državnog kapitala još uvek je veliko, imajući u vidu da privatizacija velikih društvenih i državnih kompanija tek predstoji.

Konkurencija, ukidanje monopola i slobodno delovanje tržišnih zakonitosti čine okosnicu tržišnog načina poslovanja. U osnovi, to podrazumeva slobodno kretanje robe, rada i kapitala.

Proces potpune liberalizacije odoša na tržištu Jugoslavije započinje krajem 2000. godine. Ukidaju se gotovo sve zakonske regulative koje su se do tada primenjivale. Privrednim subjektima je omogućeno slobodno formiranje cena svojih proizvoda prema tržišnim uslovima. Republika Srbija zadržala je svoj uticaj samo kod obrazovanja cena sirove nafte i naftnih derivata, brašna T-850 i hleba od tog brašna, lekova za humanu upotrebu i komunalnih usluga. Ovome treba dodati i značajnu liberalizaciju spoljno-trgovinske razmene u skladu sa otvaranjem zemlje prema svetu.

Vidljive kvalitativne promene ukazuju da se u proteklom periodu dosta radilo na uspostavljanju tržišnog načina privređivanja u našoj zemlji. Pa ipak, izgradnja prave tržišne privrede tek nam predstoji.